

СССР И ИЗТОЧНА ЕВРОПА (1941–1991)

USSR AND EASTERN EUROPE (1941-1991)
Copyright © Mark Kramer, 2022

© Борислав Гаврилов, *превод от английски*
© Деница Трифонова, *дизайнер на корицата*

© Сиела Норма АД

София • 2022

ISBN: 978-954-28-3888-3

МАРК КРАМЕР

СССР

И

ИЗТОЧНА

ЕВРОПА

(1941-1991)

Превод от английски
Борислав Гаврилов

 ciela

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение.....	7
1. Сталин, съветската политика и създаването на комунистическия блок в Източна Европа, 1941 – 1949 г.....	11
2. Сталин, разрывът с Югославия и съветско-източноевропейските усилия за възстановяване на контрола, 1948 – 1953 г.	57
3. Промени и сътресения в Източна Европа, 1953 – 1956 г.: вътрешноблокови и източно-западни измерения.....	90
4. Съветският съюз, Пражката пролет и „Доктрината Брежнев“	158
5. СССР, Варшавският договор и кризата в Полша, 1980 – 1981 г.....	248
6. Крахът на съветския блок	304
7. Въздействието на източноевропейските сътресения от 1989 г. върху стабилността на Съветския съюз.....	392
8. Съветският дебат на високо равнище за „загубата“ на Източна Европа	543
9. Заключение: Съдбата на съветския блок в теоретична перспектива.....	626

ВЪВЕДЕНИЕ

След Втората световна война, в продължение на близо 45 години, България е управлявана от комунистически диктатори, от които най-продължително време управлява Тодор Живков, генерален секретар на Българската комунистическа партия от 1954 г. до свалянето му през ноември 1989 г. България е член-основател на Съвета за икономическа взаимопомощ и на Варшавския договор – първата – икономическа, и втората – военно-политическа организация на комунистическия блок, които са строго подчинени на съветския контрол. Вътрешнополитическият живот в България по време на комунистическата епоха е задушаващ и репресивен, а външната политика на страната се определя до голяма степен от Съветския съюз. Въпреки че след 1947 г. на българска земя не са разположени съветски войски, това се дължи най-вече на факта, че съветските лидери са силно уверени във външната лоялност и вътрешното подчинение на българския режим.

Огромните щети – физически, морални и психологически, които бяха нанесени на България от налагането и продължителното съществуване на комунистическата система от съветски тип, могат да се видят и сега, близо 35 години след отстраняването на Живков. Непосредствено след навлизането на съветските войски в България през септември 1944 г. започва и жестокият процес на съветизация. Последствията са предадени ярко в един български документален филм, създаден през 1990 г., в който участва българска жена, която си спомня какво се е случило със семейството ѝ малко след пристигането на съветските войски:

„В деня след като баща ми беше арестуван, около обяд пристигна друг полицай и нареди на майка ми да отиде в полицейски участък №10 в пет часа следобед. Майка ми, красива и мила жена, се облече и

тръгна. Ние, трите ѝ деца, я чакахме вкъщи. Тя се върна в един половина сутринта, бяла като лист, с разкъсани дрехи. Веднага щом влезе, отиде до печката, отвори вратата, съблече всичките си дрехи и ги изгори. След това се изкъпа и едва тогава ни взе на ръце. Легнахме си. На следващия ден тя направи първия си опит за самоубийство. След това направи още три опита и два пъти се опита да се отрови. Все още е жива, аз се грижа за нея, но тя има тежко психично заболяване. Така и не разбрах какво са ѝ причинили“¹.

С подкрепата на съветските войски българските комунисти затвърждават властта си над общество, в което подкрепата за комунизма е незначителна. Унищожаването на партията Земеделски съюз през 1945 – 1946 г., арестуването и екзекутирането на лидера на земеделската партия Никола Петков през 1947 г. и безмилостното премахване на всички други потенциални източници на организирана опозиция на комунистическата тирания гарантират, че комунистическата система вече е здраво вкоренена в България, когато съветските войски напускат страната в края на 1947 г.

България, подобно на някои други страни от съветския блок, преживява жестоки репресии и чистки в края на 40-те и началото на 50-те години на XX век, когато механизмите на сталинския контрол се въвеждат и укрепват. След смъртта на Йосиф Сталин през март 1953 г. обстановката в България постепенно се успокоява, но само в ограничена степен. Поемането на върховната власт от Живков през 1954 г. предотвратява по-значителната промяна, която би могла да настъпи по примера на Унгария (след 1958 г.) и Полша (след 1956 г.), които, въпреки че са под репресивно комунистическо управление, не са толкова автократични като България. През годините се появяват няколко вътрешни предизвикателства пред властта на Живков, особено през 1965 г., когато превратджии се опитват да го свалят от власт, но той отразява тези заплахи и се задържа на поста си по-дълго от всеки друг комунистически управник в Европа. Едва след като Михаил Горбачов, който става генерален секретар на Съветската комунистическа партия през март 1985 г., поема курс

¹ Цитирано у Tzvetan Todorov, *Au nom du peuple: Témoignages sur les camps communistes*, прев. Marie Vrinat (La Tour d'Aigues, France: Éditions de l'Aube, 1992), с. 52 – 53. (Всички бележки под линия са на автора, освен ако не е посочено изрично друго.)

към мащабна политическа либерализация в СССР, мандатът на Живков е поставен под въпрос.

От 1990 г. насам няколко български историци свършиха отлична работа по документиране на установяването и поддържането на комунистическото управление в България, като се опираха на новооткрити архиви. През последните двадесет години се появиха многобройни антологии на разсекретени документи и подробни научни анализи на българския политически, икономически и социален живот по време на комунистическото управление.² Вместо да дублира ценната историография, която вече съществува в България, тази книга прави преглед на международния контекст на съветския блок, проследявайки съветската политика в Източна и Централна Европа от началото на 40-те до началото на 90-те години на XX век.

Една от последователните теми на книгата е, че вътрешнополитическите събития в Съветския съюз имат далечни последици в Източна Европа. Периодите на смяна на ръководството и вътрешните сътресения в СССР обикновено водят до подобни събития в страните от Източна Европа. В същото време съветските лидери се опасяват, че нежеланите вътрешни промени в Източна Европа могат да се разпространят в другите източноевропейски страни, а също и в самия СССР. Характерът на тази вътрешно-външна динамика е разгледан подробно в заключителната глава на книгата.

Марк Крамер

Харвардски университет
август 2021 г.

² Вж. например Илияна Марчева, *Политиката за стопанска модернизация в България по време на Студената война* (София: Издателство Летера, 2016); Мито Исусов, *Политическият живот в България, 1944 – 1948* (София: Унив. издателство „Св. Климент Охридски“, 2000); Александър Везенков, *Властовите структури на Българската комунистическа партия, 1944 – 1989 г.* (София: Институт за изследване на близкото минало, 2008); Vesselin Dimitrov, *Stalin's Cold War: Soviet Foreign Policy, Democracy and Communism in Bulgaria, 1941 – 48* (New York: Palgrave Macmillan, 2008); Димитър Иванов, *Възход и падение на социализма в България, 1944 – 1989* (София: „Милениум“, 2009); Любомир Огнянов, *Политическата система в България, 1949 – 1956* (София: „Стандарт“, 2008); *Български държавници 1944 – 1989*, сборник, съставител Мария Радева (София: „Скорпио“, 2009); и Любомир Огнянов, *Държавно-политическата система на България: 1944 – 1948* (София: Издателство на Българската академия на науките, 1993).

1. СТАЛИН, СЪВЕТСКАТА ПОЛИТИКА И СЪЗДАВАНЕТО НА КОМУНИСТИЧЕСКИЯ БЛОК В ИЗТОЧНА ЕВРОПА, 1941 – 1949 г.

Съветската политика в Източна Европа през последната военна година и непосредствено след Втората световна война оказва огромно влияние върху световния политически процес.³ В Източна Европа сблъсъкът на съветските и западните цели непосредствено след войната не е толкова очевиден, но още през март 1946 г. бившият британски министър-председател Уинстън Чърчил се чувства принуден да предупреди в известната си реч във Фултън, Мисури, че „една желязна завеса се спуска през европейския континент“. По време на изказването на Чърчил Съветският съюз все още не предприема решителни действия за налагане на комунистическо управление в повечето източноевропейски страни. Въпреки че в цяла Източна Европа комунистическите апарати вече са във възход, на сцената все още има и политици от други, некомунистически партии. До пролетта на 1948 г. обаче комунистическите режими вече са твърдо установени в целия регион. Тези режими подкрепят Съветския съюз по всички въпроси на външната политика и започват сталинистки трансформации на своите социални, политически и икономически системи. Дори и след като между Югославия и СССР възниква остър разрыв, останалите държави от съветския блок остават твърдо в сферата на Москва.

³ Терминът „Източна Европа“ е отчасти географски, отчасти политически и обхваща осем европейски държави, които са под комунистическо управление от 40-те до края на 80-те години на XX век. Всички те, с изключение на Югославия и Албания, са формално съюзници на Съветския съюз до началото на 90-те години на XX век.

Като правим преоценка на съветските цели и конкретни действия в Източна Европа от средата на 40-те до началото на 50-те години на XX в., в тази глава ще засегнем и по-широки въпроси, свързани с произхода и интензивността на Студената война. Изследването показва, че вътрешната политика и следвоенните развития в СССР заедно с външнополитическите амбиции на Йосиф Сталин определят в решаваща степен съветските връзки с Източна Европа. Възприемането от страна на Сталин на все по-репресивна и ксенофобска политика в страната и решимостта му да потуши въоръжените въстания в регионите, анексирани от СССР в края на войната, се съчетават с възприемането на по-твърда линия спрямо Източна Европа. Тази вътрешно-външна динамика не е напълно отделена от по-широкия контекст между Изтока и Запада, но до известна степен е независима от него.

В същото време промяната в съветската политика спрямо Източна Европа неизбежно оказва неблагоприятно въздействие върху съветските отношения с водещите западни държави, които се опитват да предотвратят налагането на сталинистки режими в Източна Европа. За Сталин окончателният разпад на военновременния съюз между Съветите, САЩ и Великобритания е нежелана, но приемлива цена за установяването на комунистическо управление в Източна Европа. Въпреки че първоначално се надява да поддържа отношения на широко сътрудничество със САЩ и Великобритания след Втората световна война и се стреми да обособи официални сфери на отговорности на великите сили в Европа, той е готов да пожертва тези цели, когато укрепва властта си в Източна Европа.

Изследването започва с описание на историческия контекст на съветските отношения с източноевропейските държави, по-специално събитията преди и по време на Втората световна война. Годишите на войната и десетилетията преди нея спомагат за оформянето на политиката и целите на Сталин след войната. След това изследването разглежда начина, по който комунизмът се установява в Източна Европа под съветска егида в средата и края на 40-те години на XX век. Въпреки че процесът е различен в различните страни, дискусиата по-долу подчертава както тези различия, така и много от приликите. Последният раздел предлага изводи относно политиката на Сталин и появата на източноевропейските комунистически режими.

Анализът тук се основава в голяма степен на новоразсекретени архивни материали и мемоари от бившия комунистически свят. В продължение на много години след 1945 г. западните учени трябваше да разчитат изключително на западни архиви и на публикувани съветски, източноевропейски и западни източници. До началото на 90-те години на XX век следвоенните архиви на Съветския съюз и на комунистическите държави от Източна Европа бяха запечатани за всички външни лица. Но след падането на комунизма в Източна Европа през 1989 г. и разпадането на Съветския съюз две години по-късно бившите съветски архиви бяха частично отворени, а източноевропейските архиви са отворени в по-широк мащаб. Въпреки липсата на достъп до няколко от най-ключовите архиви в Москва – Президентския архив, Архива на външното разузнаване, Централния архив на Федералната служба за сигурност и Главния архив на Министерството на отбраната – през последното десетилетие в Русия бяха публикувани ценни антологии на документи, отнасящи се до съветско-източноевропейските отношения през епохата на Сталин, включително много важни архивни единици от недостъпните архиви.⁴ Много други първокласни колекции от разсекретени документи са публикувани или достъпни онлайн във всички източноевропейски страни. Сега учените могат да се запознаят с огромни количества архивни материали, които до началото на 90-те години на миналия век изглеждаха обречени да останат затворени завинаги. На Запад също така някои изключително важни колекции от разсекретени документи, отнасящи се до съветската политика в Източна Европа през 40-те и началото на 50-те години на XX век, станаха достъпни едва наскоро. Особено внимание заслужават раз-

⁴ От многото сборници с документи заслужават специално внимание два, които са публикувани като големи двутомни издания: Сост. и ред. Волокитина Т. В., Т. М. Исламов, Г. П. Мурашко и др., *Восточная Европа в документах российских архивов, 1944 – 1953* [Сб. об истории сталинизма в Вост. Европе]. В 2-х томах, т. 1: 1944 – 1948 гг. и т. 2: 1949 – 1953 гг. (Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997 и 1999 г.); и *Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг. Документы в 2-х т.* (Рос. академия наук, Ин-т славяноведения, Федер. архив. служба России, Гос. архив Российской Федерации, Рос. гос. архив соц.-полит. истории); отв. редактор Т. В. Волокитина. М.: „Российская политическая энциклопедия“ (РОССПЭН), 1999 – 2002. Ситуацията в архивите на бившия Източен блок далеч не е идеална (особено в Русия), но ползите от архивните изследвания обикновено надвишават твърде честите разочарования и неудовлетвореност. За оценка както на ползите, така и на подводните камъни на архивните изследвания в Москва виж Mark Kramer, „Archival Research in Moscow: Progress and Pitfalls“, *Cold War International History Project Bulletin*, no. 3 (есен 1993), с. 1, 15 – 34.

секретените транскрипции на съветски телеграми, които са прихванати и разшифровани от американските и британските разузнавателни служби. Настоящото изследване се възползва от многото документи, които сега са достъпни, без да пренебрегва ценните източници, които са на разположение много преди разпадането на съветския блок.

Историческа обстановка

Превземането на властта от болшевиките в Русия през ноември 1917 г. и приключването на Първата световна война година по-късно коренно променят политическия облик на Източна и Централна Европа.⁵ По силата на Версайския договор и други следвоенни споразумения от останките на Австро-Унгарската, Османската и Руската империя са създадени много нови държави. Някои от тези нови образувания – Чехословакия, Югославия, Естония и Латвия – никога преди това не са съществували като независими държави. Други, като Полша и Литва, не са били независими от епохата преди Наполеон. Германия, която още от времето на Ото фон Бисмарк е най-динамичната европейска държава, е поставена в подчинено положение от съюзническите сили. Новото болшевишко правителство в Русия успява да се задържи на власт, но е силно отслабено от загубата на огромни територии, окупирани от Германия в последните месеци на войната (част от които са възстановени след поражението на Германия), а след това и от хаоса, обхванал Русия по време на гражданската война от 1918 до 1921 г. Степента на слабост на Съветска Русия е очевидна, когато през 1919 – 1920 г. избухва военен конфликт с Полша. Червената армия претърпява тежки загуби и съветският режим е принуден да отстъпи части от Украйна и Белорусия на Полша – неуспех, който би бил немислим няколко години по-рано.⁶ Въпреки че след края

⁵ Aviel Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, the Middle East, and Russia, 1914 – 1923* (New York: Routledge, 2001); Ruth Henig, *Versailles and After, 1919 – 1933*, ревизирано издание (New York: Routledge, 1995); и Erwin Oberländer, ред., *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa, 1919 – 1944* (Paderborn, Germany: F. Schöningh, 2001).

⁶ Вж. полезната колекция от документи за следвоенното уреждане, подписано през март 1921 г., в Bronisław Komorowski, ред., *Traktat Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą, Ryga 18 marca 1921: 85 lat później* (Warsaw: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006).

на Първата световна война Червената армия възвръща част от отнетите територии, в сравнение с царската империя новата съветска държава е доста по-малка по западния си фланг.⁷

През междувоенния период отношението към Съветския съюз в страните от Източна Европа се различава значително.⁸ Репресивната политика и революционната реторика на болшевишкото правителство, както и ожесточената конкуренция за влияние, която германските държави и царска Русия водят в Източна Европа още от края на XVIII в., формират възприятията на много хора за новосъздадения СССР. Някои източноевропейски лидери през 20-те и 30-те години на XX век усещат по-зловеща заплаха от Съветския съюз, отколкото от Германия. Няколко нации, особено поляците, имат горчиви спомени – подновени от Руско-полската война от 1920 г. – за въоръжената намеса на Русия срещу тях по време на борбите им за независимост през XIX и началото на XX век. Различният религиозен, етнически и културен произход на тези народи също отдавна ги е отделил от техните руски съседи. Освен това жестоката тирания на краткотрайната съветска република в Унгария под ръководството на Бела Кун през 1919 г. успява да предизвика широко разпространена антипатия, особено сред унгарците и румънците, към комунистическата система, която се налага в Русия.

Сред другите народи в региона обаче настроенията към новосъздадената съветска руска държава са значително по-топли или поне не толкова враждебни. Чехите и сърбите традиционно разчитат на Русия като противовес на германската и османската експанзия, а българите все още са дълбоко благодарни на Русия за помощта, която им оказва при ос-

⁷ Dieter Segert, *Die Grenzen Osteuropas: 1918, 1945, 1989 – Drei Versuche im Westen anzukommen* (Frankfurt am Main: Campus, 2002), с. 29 – 68.

⁸ За един сериозен преглед виж Joseph Rothschild, *East-Central Europe Between the Two World Wars* (Seattle: Washington University Press, 1974). Много полезна е и Alan Palmer, *The Lands Between: A History of East-Central Europe Since the Congress of Vienna* (London: Weidenfeld и Nicolson, 1970); Hugh Seton-Watson, *Eastern Europe Between the Wars, 1918 – 1941*, ревизирано издание (Cambridge: Cambridge University Press, 1962); Hans Hecker и Silke Spieler, *Nationales Selbstverständnis und Zusammenleben in Ost-Mitteleuropa bis zum Zweiten Weltkrieg* (Bonn: Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, 1991); Antony Polonsky, *The Little Dictators: The History of Eastern Europe Since 1918* (London: Routledge & Kegan Paul, 1975); Hans-Erich Volkmann, ред., *Die Krise des Parlamentarismus in Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen* (Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1967); и Edward D. Wynot, *Caldron of Conflict: Eastern Europe, 1918 – 1945* (Wheeling, IL: Harlan Davidson, 1999).

вобождаването им от османските турци през 1878 г. Влиянието на панславизма продължава да преобладава сред много сърби, хървати, чехи и българи, което ги кара да гледат благосклонно на своите славянски братя в Съветския съюз.

Въпреки това, дори и за тези, обикновено приятелски настроени източноевропейски нации, събитията в междувоенния период пораждат сериозни разногласия със СССР. В България агитатори на комунистическата партия, свързани с доминирания от Съветския съюз Комунистически интернационал (Коминтерн), провокират неуспешен бунт през септември 1923 г., а след това, през 1925 г., взривяват катедралата „Света Неделя“ в неуспешен опит за убийство на цар Борис III. Тази акция, при която загиват повече от 100 души, предизвиква въвеждането на военно положение и жестоки репресии срещу комунистическата партия. И двете събития предизвикват дълбока тревога в София относно намеренията на Москва спрямо България и Балканите като цяло.⁹ В новосъздадената независима държава Чехословакия тревогата от болшевишкия преврат в Русия е толкова силна, че министър-председателят Карел Крамарж иска да прехвърли части от Чехословашките легиони (*Československé Legie*), които първоначално са изпратени в Царска Русия и други страни от Антантата, за да подкрепят независимостта на Чехословакия от Хабсбургската империя, в помощ на антиболшевишките сили по време на Гражданската война в Русия. Впоследствие се стига до ожесточени сблъсъци между легионите и болшевишката Червена армия, макар че тези сражения не са предизвикани от предложението на Крамарж, а от усилията на легионите да се измъкнат от Съветска Русия през далекоизточното пристанище Владивосток и да се върнат в новата си чехословашка родина.¹⁰ И все пак, дори и сблъсъците да са резултат главно от объркване, самият факт, че Крамарж се надява да използва легионите срещу болшевиките – идея, на която се противопоставят някои други ключови политически фигури в Прага, – подчертава напрежението, предизвикано от появата на

⁹ R. J. Crampton, *Bulgaria*, Oxford History of Modern Europe (New York: Oxford University Press, 2009), с. 236 – 238.

¹⁰ Victor Miroslav Fic, *Československé legie v Rusku a boj za vznik Československa, 1914 – 1918*, 3 тома (Prague: Academia, 2007); и Betty Miller Unterberger, *The United States, Revolutionary Russia, and the Rise of Czechoslovakia* (College Station, TX: Texas A&M University Press, 2000).

болшевишкия режим. Последвалят възход на сталинизма в СССР, проявен още в самото начало от необузданата кампания на Сталин срещу селяните чрез „разкулачването“ и насилствена колективизация, подхранва още повече тревогата в Прага относно Съветския съюз.

Въпреки тези напрежения завземането на властта от нацистката партия в Германия през 1933 г. предизвиква радикални промени в позицията на Чехословакия спрямо Съветския съюз. Макар че президентът Томаш Масарик до голяма степен споделя неприязънта на Крамарж към съветския комунизъм, той е убеден, че Чехословакия ще трябва да търси защита на изток срещу зловещата заплаха от Германия. През юни 1934 г. Чехословакия установява пълни дипломатически отношения със Съветския съюз, а през май 1935 г. чехословашкото правителство подписва договор за взаимопомощ със СССР. Трябва да се признае, че договорот е донякъде обезсилен от една клауза в съпроводителния протокол, която посочва, че няма да бъде предоставена помощ, ако Франция също не се съгласи да окаже такава помощ. Въпреки това самият факт, че е подписан подобен договор – нещо, което би било немислимо преди 1933 г., – е показателен за промененото настроение в Прага.¹¹ Скоро след подписването на договора външният министър Едвард Бенеш заминава за Москва, за да затвърди отношенията на Чехословакия със СССР.¹² Макар че някои влиятелни личности в Чехословакия продължават да са силно предпазливи по отношение на сътрудничеството със Съветския съюз, Масарик и Бенеш стигат до извода, че вече нямат друг избор.

Навсякъде другаде в Източна Европа обаче водещите длъжностни лица продължават да не желаят да търсят подобряване на връзките със

¹¹ За обяснение на начина и причините за включването на тази разпоредба вж. Igor Lukes, *Czechoslovakia Between Stalin and Hitler: The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s* (New York: Oxford University Press, 1996), с. 46 – 48.

¹² Остроумно описание на посещението на Бенеш, основано на разговор с него след завръщането му в Прага, се съдържа в меморандума, съставен от главния британски пратеник в Прага, сър Джоузеф Адисън, в „The Visit of the Czechoslovak Foreign Minister Dr Edvard Beneš to Moscow in 1935 as Seen by the British Minister in Prague, Sir Joseph Addison“, *Slavonic and East European Review*, бр. 54, no. 4 (октомври 1976), с. 586 – 592. Адисън посочва, че Бенеш е бил наивно позитивен във впечатленията си от Съветския съюз, проявявайки „ентузиазъм, предизвикан от придобиването на нов приятел, особено когато този нов приятел е по-големият брат, който толкова дълго не е присъствал на семейното събиране“. Според Адисън „ентузиазмът на Бенеш се издига до лирични висоти“, след като получава големи дози „хайвер, червени килими и ласкателства“.

Съветския съюз, въпреки че все повече осъзнават заплахата, която представлява нацистка Германия. Дори и след като експанзионистичният стремеж на Адолф Хитлер към германския *Lebensraum* (жизнено пространство) предизвиква тревога за намеренията на Германия към целия регион, силното противопоставяне на нацисткия режим на съветския комунизъм (и враждебността на Хитлер към евреите) осигурява поне мълчалива подкрепа за Германия от страна на големи части от унгарското, словашкото, румънското и друго източноевропейско население. Полша и Румъния все още отхвърлят каквато и да било форма на военен съюз със Съветския съюз, въпреки че и двете страни с готовност са сключили такова споразумение с Великобритания и Франция.¹³

Ситуацията в Източна Европа рязко се влошава през март 1938 г., когато Германия окупира Австрия и я включва в Третия райх – събитие, което Хитлер отбелязва като исторически аншлус. Шест месеца по-късно Хитлер започва разчленяването на Чехословакия, като в Мюнхен получава международно одобрение за окупацията и анексирането на Судетската област – регион, включващ областите Бохемия и Моравия, населени предимно с етнически германци. През март 1939 г. Германия предприема действия срещу останалата част от Чехословакия, като създава нацистки протекторати в Бохемия и Моравия и позволява на пронацистско правителство да управлява в номинално независима Словакия. Едновременно с това Хитлер принуждава литовското правителство да отстъпи Клайпеда (Мемел) на Германия, отменяйки прехвърлянето чрез мандат след Първата световна война. Нито Франция, нито Великобритания се противопоставят на германската окупация и анексиране на Клайпеда, което не оставя на литовските власти друга алтернатива, освен да подпишат двустранен договор, кодифициращ загубата на въпросната територия.¹⁴

Тежкото положение на източноевропейските държави се влошава още повече през август 1939 г., когато Съветският съюз и нацистка Германия подписват Пакт за ненападение и едновременно с това сключват

¹³ И. И. Костюшко, ред., *Восточная Европа после Версаля* (С. Петербург: Алетеия, 2007); Anita Prazmowska, *Eastern Europe and the Origins of the Second World War* (New York: St. Martin's Press, 2000); Anita Prazmowska, *Britain, Poland, and the Eastern Front, 1939* (New York: Cambridge University Press, 1987); и Hans Roos, *Polen und Europa: Studien zur polnischen Aussenpolitik 1931 – 1939* (Tubingen: Schutz Verlag, 1957), с. 320 – 361.

¹⁴ Petronėlė Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923 – 1939* (Vilnius: Mokslas, 1992), с. 372 – 381.

таен протокол към пакта. Съгласно условията на тайния протокол двете подписали страни разделят Източна Европа на сфери на влияние и се задължават да не се намесват в сферата на влияние на другата страна. На 1 септември германската армия нахлува в Западна Полша, което кара Великобритания и Франция да обявят война на Германия. Шестнадесет дни по-късно съветските войски навлизат в Източна Полша. На запад Вермахтът среща твърда въоръжена съпротива, но бързо укрепва властта си в Западна Полша и налага тежки репресии на общностите, които се опитват да се съпротивляват. Когато Червената армия навлиза в Полша от изток, по-голямата част от съпротивата е потушена. Съветските и германските войски установяват жестоки окупационни режими в съответните области и насилствено разселват стотици хиляди полски граждани. На 22 септември съветските и германските войски отбелязват завладяването на Полша със съвместен военен парад в Брест-Литовск (пол. *Brześć-Litewski*), малък град на демаркационната линия, установена по точка 2 от тайния протокол.¹⁵ Спорадичните боеве продължават през следващите две седмици, но към началото на октомври 1939 г. полската държава вече не съществува.

Докато Червената армия налага съветската власт в Източна Полша, съветските войски започват да навлизат и в трите балтийски държави (Естония, Латвия и Литва), които след Първата световна война се радват на около две десетилетия независимост. През следващите месеци, когато съветските военни сили и сили за държавна сигурност продължават да навлизат в балтийските страни, те принуждават местните правителства да изпълняват исканията на Москва. В крайна сметка в средата на 1940 г. съветските окупационни сили заменят местните правителства с марионетни режими, които гласуват за „доброволно“ инкорпориране в СССР.¹⁶ Същият модел се прилага и в бившите румънски територии Бесарабия и Северна Буковина, които Съветският съюз окупира и анексира в края на юни 1940 г.

Единствената сериозна пречка пред разширяването на съветската власт в Източна Европа се появява във Финландия, където влизане-

¹⁵ Janusz Magnuski и Maksym Kolomijec, *Czerwony Blitzkrieg. Wrzesień 1939: Sowieckie Wojska Pancerne w Polsce* (Warsaw: Wydawnictwo Pelta, 1994).

¹⁶ Suzanne Champonnois и François de Labriolle, *Estoniens, Lettons, Lituaniens: Histoire et destins* (Crozon, France: Armeline, 2004), с. 121 – 135.

то на съветските войски в края на ноември 1939 г. предизвиква кратка, но интензивна война, която разкрива сериозните слабости на Червената армия – слабости, произтичащи отчасти от масовите чистки на Сталин в съветското висше командване през 1936 – 1938 г. Въпреки че значително по-малките по численост финландски сили в крайна сметка трябва да отстъпят и да предадат значителни части от финландската територия, три месеца и половина ожесточени сражения през 1939 – 1940 г. нанасят сериозни загуби на Червената армия, включително най-малко 126 875 убити и 264 908 ранени.¹⁷ Сталин забранява публичното оповестяване на пълния размер на съветските жертви, представяйки конфликта с Финландия като голям успех за СССР.

¹⁷ Вж. секретния доклад за „поуките от войната с Финландия“, представен от народния комисар по отбраната Климент Ворошилов на 28 март 1940 г. пред Централния комитет на ВКП(б), „Уроки войны с Финляндией“, в Архив Президента Российской Федерации (АПРФ), фонд (ф.) 3, опись (оп.) 50, дело (д.) 261, лист (л.) 114 – 158; публикувано в *Новая и новейшая история* (Москва), по. 4 (юли-август 1993), с. 104 – 122. За други важни разсекретени документи, свързани със съветско-финландската зимна война, както и за последните преоценки на войната, вж. А. Н. Сахаров и др., ред., *Зимняя война 1939 – 1940 гг. В документах НКВД СССР: Исследования, Документы, Комментарии (К 70-летию начала советско-финляндской войны)* (Москва: Институт российской истории РАН, 2009); Н. Л. Волковский, ред., *Тайны и уроки зимней войны: По документам рассекреченных архивов* (Санкт Петербург: Полигон, 2000); Ржешевский О., Вехвиляйнен О. (отв. ред.) *Зимняя война 1939 – 1940. Книга первая. Политическая история* (М.: Наука, 1998); Евгений Балашов ред., „Принимай нас, Суоми-красавица“: „Освободительный поход в Финляндию 1939 – 1940 гг.“, 2 т. (Санкт Петербург: Галей Принт, 1999); Е. Н. Кульков и О. А. Ржешевский, ред., *Зимняя война 1939 – 1940: И. В. Сталин и финская кампания (стенограмма совещания при ЦК ВКП (б))* (Москва: Наука, 1999); Л. П. Колодникова, „Историческая память о советско-финляндской войне, 1939 – 1940 годов“, *Российская история* (Москва), № 5 (септември-октомври 2009), с. 15 – 29; А. В. Воронин и Д. Г. Семенов, „Советско-финляндская война 1939 – 1940 годов в Заполярье“, *Российская история* (Москва), № 5 (септември-октомври 2009), с. 29 – 34; Ohto Manninen, *The Soviet Plans for the North Western Theatre of Operations in 1939 – 1944* (Helsinki: National Defence College, 2004); Ohto Manninen, *Stalinin kiusa: Himmlerin tää* (Helsinki: Edita, 2002); А. Е. Тапас, *Советско-финская война, 1939 – 1940 гг.: Хрестоматия* (Минск: Харвест, 1999); Jari Leskinen и Antti Juutilainen, ред., *Talvisodan pikkujättiläinen* (Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1999); Robert Edwards, *Winter War: Russia's Invasion of Finland, 1939 – 1940* (London: Weidenfeld & Nicolson, 2006); Carl Van Dyke, *The Soviet Invasion of Finland, 1939 – 40* (London: Frank Cass, 1997); В. Н. Барышников и др., ред., *От войны к миру: СССР и Финляндия в 1939 – 1944 гг.: Сборник статей* (С. Петербург: Издательство С-Петербургского Университета, 2006), с. 47 – 172, и много полезната библиография на с. 425 – 451; и М. И. Семиряга, „Ассиметричная война“: К 50-летию окончания советско-финляндской войны“ (1939 – 1940 гг.)“, *Советское государство и право* (Москва), № 4 (1990), с. 116 – 123.

Междувременно германската армия започва постоянно да разширява и укрепва западния и северния си фланг. Обявяването на война на Германия от страна на Великобритания и Франция през 1939 г. не забавя с нищо напредването на Вермахта. Германските войски завземат контрола над страните от Бенелюкс (Белгия, Нидерландия, Люксембург), Дания и Норвегия, след което предприема решителна офанзива срещу Франция.¹⁸ Вермахтът бързо разгромява френската армия, принуждавайки френското правителство да се предаде унижително през юни 1940 г., което води до формирането на пронацисткия режим, базиран във Виши, няколко седмици по-късно. През следващите четири години големи части от Франция остават под германска военна окупация.

Хитлер последва завоеванията си на запад и на север с подновяване на настъплението си в Източна Европа, като изпраща войски на юг на Балканите, където през април 1941 г.¹⁹ окупира Югославия и Гърция. От тази гледна точка нацистите успяват да принудят властите в Румъния, Унгария и България да се присъединят официално към съюза на Оста. Преди да започнат военните действия между Германия и Съветския съюз през юни 1941 г., румънското, унгарското и българското правителство се опитват да запазят до голяма степен неутралитет, но скоро се оказва, че трябва да се обвържат все по-тясно към Германия както по икономически, така и по военно-политически причини.

Тази тенденция се ускорява, след като Хитлер започва операция „Барбароса“ – мащабно нападение срещу Съветския съюз през юни 1941 г. Въпреки че българските войски не са изпратени в бой срещу съветските сили, българското правителство подкрепя Германия по много други начини, което кара СССР да обяви война на България през септември 1944 г. и да екзекутира българския регент – княз Кирил, през февруари 1945 г.²⁰ За разлика от България унгарското и румънското правителство изпращат войски, които се сражават заедно с Вермахта срещу Червената армия и предявяват иредентистки претенции към съседните държави.

¹⁸ Jacques Enfer, ред., *10 mai – 25 juin 1940: La campagne de France* (Paris: Barré & Dayez, 1990).

¹⁹ Stevan K. Pavlowitch, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia* (New York: Columbia University Press, 2008).

²⁰ Петър Делев, *България в годините на Втората световна война, 1939 – 1945* (Варна: Литернет, 2006).

Румънците бързо си възвръщат Бесарабия и Северна Буковина и остават там до завръщането на съветските войски през лятото на 1944 г. Тогава крал Михаил сваля пронацистското румънско правителство начело с Йон Антонеску и обявява Румъния на страната на съюзниците.²¹ Унгарската армия претърпява тежки загуби в боевете със Съветския съюз, но продължава да действа до края на войната, като се стреми да опази териториите, които унгарските войници са заграбили от съседните държави през 1938 и 1939 г. Две дивизии на словашката армия на поддържаната от Германия държава в Словакия, наброяващи 20 000 войници, също участват в подкрепа на Вермахта срещу Съветския съюз от 1941 до 1944 г.²² В някои случаи полските партизански отряди, съпротивляващи се на германската окупация, впоследствие се сражават срещу войници на Червената армия, когато те пресичат старата граница по Припятското блато на територията, която до септември 1939 г. е полска.²³

За разлика от тях чешките войници застават на страната на настъпващите съветски войски, подобно на ръководените от комунистите партизани в Югославия и България. Прокомунистическите фракции на антифашистките съпротивителни движения в повечето от другите страни под германска окупация също получават помощ и строг надзор от съветското правителство и често са ръководени от обучени в Москва емигранти. Тези комунистически фракции, спечелили от идентифицирането си с националистическата кауза и от бойния си опит, служат като ядро на комунистическите партии в региона след края на войната. Действителният принос на тези съпротивителни сили – както и на други – за победата над Германия е в най-добрия случай незначителен (германските окупацион-

²¹ Nicholas Dima, *From Moldavia to Moldova: The Soviet-Romanian Territorial Dispute* (Boulder, CO: East European Monographs, 1991), гл. 2. Тази книга е допълнена версия на Nicholas Dima, *Bessarabia and Bukovina: The Soviet-Romanian Territorial Dispute* (Boulder, CO: East European Quarterly Monographs, 1984).

²² Словашка република (*Slovenská republika*) – държавата, която съществува през 1939 – 1945 г. на по-голямата част от територията на днешна Словакия (с изключение на южните и източните райони, които според Първия виенски арбитраж и след „малката война“ са присъединени към Унгария); държава – клиент на нацистка Германия: след началото на Втората световна война независимостта на Словакия е призната само от страните от Оста и някои неутрални държави, а до 1941 г. и от СССР. – Бел. прев.

²³ Вижте доклада на Николай Булганин за тези боеве в „Тов. Вышинскому“, телефонograma (секретно), 3 ноември 1944, в Архив Внешней Политики Российской Федерации (АВПРФ), ф. 07, оп. 5, д. 119, л. 8 – 9.

ни войски успяват да неутрализират местните съпротивителни движения чрез използване на безмилостно насилие), но партизаните успешно подхранват мита, че са изиграли решаваща роля в подпомагането на Червената армия за разгрома на Вермахта.²⁴

Сталин и новият следвоенен контекст

Междувоенният период и Втората световна война оказват изключително силно влияние върху подхода на Сталин към Източна Европа след войната. Въпреки че през 1945 г. много аспекти на съветската политика по отношение на Източна Европа все още не са твърдо установени, общите насоки на следвоенните действия на Сталин вече са налице към момента на приключване на войната срещу Германия. Относно формиращия опит от предвоенните и военните години заслужава да се подчертаят десет точки заради начина, по който те оформят съветската политика в региона след 1945 г.

Първо, Сталин и други водещи съветски дейци са решени да гарантират, че след войната Източна Европа ще бъде превърната като минимум в защитна зона срещу бъдещи нахлувания на западноевропейски армии и в предпазна мярка срещу заплахата от възрождения германски милитаризъм.²⁵ Историята на уязвимостта на Русия (а по-късно и на Съветския

²⁴ За отлично описание на безмилостното потискане на съпротивителните движения от страна на германците вж. Mark Mazower, *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe* (New York: Penguin Books, 2008).

²⁵ Това е видно от първоначално разкритите материали, публикувани от личния архив на Сталин (*личный фонд*), части от който са прехвърлени през 1999 г. от Руския президентски архив в бившия Централен партийен архив, известен сега като Руски държавен архив за социално-политическа история. (За съжаление, почти всички досиета от личния фонд на Сталин, отнасящи се до външната политика, военните дела и външното разузнаване, все още са недостъпни в Президентския архив.) Статията в две части на Владимир Печатнов, базирана на привилегирован достъп до класифицирани досиета, хвърля завладяваща светлина върху възгледите на Сталин за външните работи в началото на Студената война. Вж. В. Печатнов, „Союзники нажимают на тебя для того, чтобы сломить у тебя волю...“ (Переписка Сталина с Молотовым и другими членами Политбюро по внешнеполитическим вопросам в сентябре-декабре 1945 г.), *Источник* (Москва), № 2 (1999), с. 70–85; и „На этом вопросе мы ломаем их антисоветское упорство...“: Переписка Сталина с Молотовым и другими членами Политбюро по внешнеполитическим вопросам в сентябре-декабре 1945 г., *Источник* (Москва), № 3 (1999), с. 92–104. Вж. например отчетите в Н. С. Хрущёв, *Время, люди, власть – Воспоминания*, 4 т. (Москва: ИИК „Москов-